

Motivacions semàntiques i context cultural en la toponímia de la serra Gelada (Marina Baixa)

Jaume Fuster Pérez

Escola Superior d'Art i Disseny de València

jfuster@easdvalencia.com

Francesc Xavier Llorca Ibi

Universitat d'Alacant

francesc.llorca@ua.es

Resum: La serra Gelada, o penyes de l'Albir en el seu vessant marítim, és una eminència rocosa en la costa de la Marina Baixa entre l'Alfàs del Pi i Benidorm. Els valors geomorfològics, històrics i culturals de l'entorn tenen un reflex directe en una toponímia molt rica que diversos treballs han arreglat i que s'amplia amb noves aportacions. A més, la desaparició dels antics usuaris i els canvis en l'activitat econòmica provoquen que una bona part del repertori onomàstic de la serra pugui desaparèixer en un termini breu si no se'n deixa constància escrita i gràfica.

Paraules clau: serra Gelada, Albir, onomàstica, toponímia, impacte turístic.

Semantic motivations and cultural context in the toponymy of the Serra Gelada (Marina Baixa)

Abstract: The serra Gelada, or Penyes de l'Albir on its sea-facing slopes, is a rocky outcrop on the coast of the Marina Baixa between Alfàs del Pi and Benidorm. The geomorphological, historical and cultural value of the area is directly captured in its rich toponymy, collected in various works and expanded in a number of more recent contributions. However, the disappearance of the users of these place names and changes in the economic activity of this coastal area mean that much of the Serra's onomastic repertoire is likely to disappear if written and graphic records are not kept.

Keywords: serra Gelada, Albir, onomastics, toponymy, tourist impact.

La serra Gelada és una eminència muntanyosa que s'alça vora mar a la costa de la Marina Baixa entre les poblacions de l'Alfàs del Pi i de Benidorm. La seua extensió és d'uns sis quilòmetres de llargària amb una altura màxima de 438 metres. L'amplària és d'1,5 quilòmetres. És un relleu singular i fàcilment identificable per la seua situació litoral separada d'altres elevacions, formant un rectangle que s'endinsa en la mar. Pel vessant marítim, el paisatge està format per penya-segats alguns amb més de quatre-cents metres de caiguda. Altrament, per la part de terra, el vessant presenta una inclinació progressiva des de la part superior fins als plans que hi ha en la falda. Els laterals de la muntanya tanquen la badia d'Altea pel sud i la badia de Benidorm pel nord-est. Aquesta dissimetria geomòrfica ha provocat una doble denominació *serra Gelada* i *penyes de l'Albir*, tal com indiquen Rosselló i Fumanal (1996: 180): "Els terrassans l'anomenen Serra Gelada —per extensió, segons que sembla d'una Cova Gelada— que hi havia, mentre que els mariners l'han coneguda sempre com a les Penyes de l'Albir".

Figura 1. Penyes de l'Albir. (Foto: Jaume Fuster)

Els valors mediambientals i culturals de l'espai creat per la serra Gelada, més la presència de l'illa de Benidorm i la illeta Mitjana, que afegeixen encara més riquesa a aquest entorn, foren els motius pels quals es declarà parc natural.¹ L'interès mediambiental i geològic de la zona venen indicats en el Decret 58/2005 d'11 de març (DOGV núm. 4967 de 16.03.2005):

[...] la Serra Gelada constitueix un exemple singular en el context de les forests litorals del sud de la Comunitat Valenciana. Formada per un impressionant

¹ Decret 129/2005, de 29 de juliol, del Consell de la Generalitat Valenciana. DOGV núm. 4967 de 16.03.2005.

Motivacions semàntiques i context cultural en la toponímia de la Serra Gelada

relleu que s'alça de forma abrupta sobre les planes de Benidorm, l'Alfàs del Pi i Altea, la serra dona lloc, en el seu front litoral, a penya-segats de més de 300 m, i alberga reduïdes de vegetació d'un valor excepcional. Cal destacar, en aquest sentit, la interessant duna fòssil penjada i la peculiar vegetació que la colonitza. A més a més, la serra comparteix diversos endemismes botànics amb el veí penyal d'Ifac. Els valors paisatgístics i biològics de la Serra Gelada es veuen completats, a més, per una àrea litoral immediata especialment destacable, que alberga alguers de Posidònia oceànica que, en general, mostren un estat òptim de conservació. A més a més, i encara en medi marí, la zona incorpora petites illes: l'Olla i la minúscula la Galera, a la badia d'Altea; la Mitjana, als mateixos peus de la Serra Gelada, i el conegut illot de Benidorm; aquest últim enclavament, malgrat la seua reduïda extensió, constitueix, per ell mateix, una àrea d'excepcional interès.

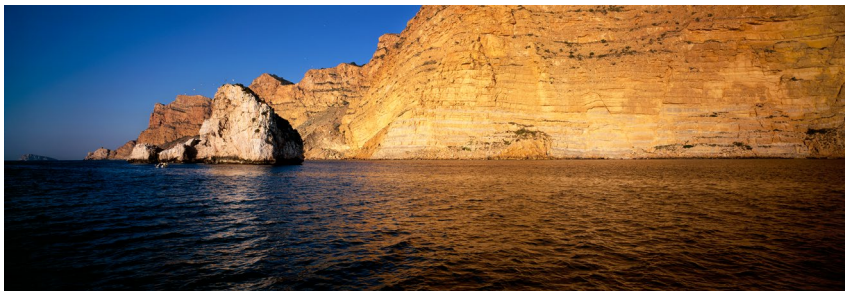

Figura 2. Illeta Mitjana. (Foto: Jaume Fuster)

A més d'aquests valors, cal sumar l'històric i el cultural perquè és un espai habitat i transitat des del Paleolític inferior —amb presència humana constatada des de fa 30.000 anys.² Aquesta constatació ens indica que les seues característiques morfològiques i ambientals han permès activitats de subsistència mil·lenàries com la pesca, l'agricultura, la ramaderia, la mineria, el contraban i l'habitatge. Cal ressenyar que també ha estat un punt de gran activitat militar, un aspecte essencial en la composició de

2 Anthropogenic accumulations of large snails dated during the Gravettian period (31.3–26.9 kyr cal BP) have been reported on the basis of taxonomic, taphonomic and biometric data and their association with occupational features, lithic and faunal assemblages. Land snails found in the Gravettian levels of Cova de la Barriada reveal the existence of mono-specific gathering strategies focused on large pulmonate gastropods during the Early Upper Palaeolithic (Fernández-López i altres 2014).

la toponímia de la zona. L'existència de nombroses cales, puntes, coves i platges han permès l'ocultació i el desembarcament de naus hostils contra les quals s'hagué de crear una xarxa estratègica efectiva.

Figura 3. Torre de les Caletes. (Foto: Jaume Fuster)

Totes aquestes característiques han generat una toponímia i talassonímia molt riques que diversos treballs han arreplegat i que van engrandint-se cada dia amb noves aportacions. No obstant això, la desaparició dels antics usuaris de la muntanya provoca que una bona part de l'onomàstica pugui desaparèixer si no se'n deixa constància escrita i gràfica. Per una altra banda, l'economia actual basada en el turisme aporta noves denominacions que acreixen el repertori ja existent. No obstant això, aquesta incidència també provoca canvis en algunes designacions tradicionals que esborren el valor històric i cultural que els antics topònims reporten. Especialment, la urbanització d'àmplies zones comporta la desaparició del medi natural i dels topònims autòctons sense que una gestió efectiva del nomenclàtor urbà en preserve la memòria.

Ateses les circumstàncies, els objectius d'aquest treball són quatre: En primer lloc, aportar nou repertori onomàstic de la serra Gelada. En segon lloc, agrupar les denominacions a partir de la seua motivació semàntica per veure els recursos lingüístics que han fet servir els usuaris tradicionals. En tercer lloc, justificar els apel·latius a partir de la conjuntura social, geogràfica i històrica que ha provocat la fixació de les denominacions que hi trobem. I, en quart lloc, difondre aquest patrimoni cultural.

Per a la realització d'aquest treball hem fet una vintena d'entrevistes amb usuaris de la serra, alguns dels quals ens han acompanyat en diverses

ocasions pel territori objecte d'estudi. A més, hem consultat críticament la bibliografia i cartografia que teníem a l'abast per tal de trobar tot el repertori disponible; i, en la mesura del possible, esmenar errors que s'han transmès a través dels textos escrits.

Figura 4. Un dels informants, el senyor Antonio Folch Cucarella (l'Estanquet). (Foto: Jaume Fuster)

Tres treballs han tractat específicament la toponímia de la serra: “Els llocs de vora mar de l’Albir” (Martines, 1991), “La toponímia maritimoterrestre del Parc Natural de la Serra Gelada” (Llorca, 2011) i el *Plànol toponímic de la serra Gelada i les penyes de l’Albir* (Fuster, Aracil i Llorca, 2022). Altres obres n’han tractat aspectes parcials com “Talassonímia dels mariners de Benidorm” (Llorca, 1991), *Els topònims de Benidorm (1321-1955)* (Almiñana, 2001) o “De l’Albir a l’Arabí. Hipòtesi sobre una influència balear” (Llorca, 2010). A més a més, altres textos, no específicament onomàstics, aporten una informació fonamental per al coneixement i situació de la toponímia històrica de la contrada, com *Les Ordinacions de la costa marítima del regne de València* (1673) (Martí, 1991), els tres volums de *Coses de la meua terra* de Francesc Martínez (1912, 1920 i 1947) o *Les eolianites de les penyes de l’Albir* (Rosselló i Fumanal, 1996).

EL CONTEXT LINGÜÍSTIC I HISTÒRIC

La toponímia és un dipòsit de les llengües i cultures que han passat per un territori. Normalment, en una àrea trobem estrats lingüístics que abasten un ample espectre temporal com preindoeuropeus, ibers, llatins, visigots, mossàrabs, àrabs, amazics, catalans, aragonesos, castellans, genovesos i, a hores d'ara, anglesos, alemanys... i altres importacions del màrqueting turístic que proporcionen termes per a designar els noms de lloc del País Valencià.

Si fem una ullada ràpida a la toponímia de la Marina Baixa trobarem que hi ha exemples conservats de presència d'aquests substrats com el preindoeuropeu (Alon), iber (Aitana, Tàrbena, Altea), llatí (Callosa, Polop, Ponotx), mossàrab (Anxero, Carritxal, Forata), àrab (Alfàs, Almafrà, Benidorm), amazic (Tafarmatx),³ etc. No obstant això, comprovem que, al territori de la muntanya de l'Albir, aquesta presència multicultural ha desaparegut i que sols roman un exemple anterior a la conquesta catalanoaragonesa, el topònim àrab *Albir* 'el pou'. Aquesta constatació té una explicació que ens fa veure la importància del context històric i cultural per entendre la conformació de l'onomàstica de la muntanya com expliquem tot seguit.

Figura 5. Restes de la torre de la Bombarda. (Foto: Jaume Fuster)

Després de la conquesta cristiana, el territori de la comarca de la Marina quedà habitat majoritàriament per musulmans, especialment les

³ La presència visigoda sembla no haver deixat petjada profunda al País Valencià, menys encara a les comarques del sud. Coromines apuntava que Guadalest i Confrides podrien ser-ne dues mostres. No obstant, Guadalest es mostra com un topònim àrab amb l'arrel *guada* 'riu' i, per a Confrides, Barceló (2021: 167) apunta a una base llatina del tipus *CIMA FRIGIDA, adaptada a l'àrab.

muntanyes i valls interiors. Fou a la costa de la Marina on es fundaren els enclavaments cristians essencials: Altea, Benidorm i, particularment, la Vila Joiosa. Era una situació difícil per als pobladors cristians que es veien tenallats entre la muntanya musulmana desitjosa de sublevar-se i una mar per on les naus granadines i nord-africanes navegaven sense massa destorbs. En aquest context, una de les mesures preses fou prohibir que els musulmans habitaren i circularen prop de la costa. Aquesta circumstància trencà la transmissió onomàstica tradicional i feu que els cristians crearen toponímia nova. Així, doncs, les denominacions arribades fins als nostres dies són topònims transparents elaborats amb el repertori disponible de la llengua catalana des del segle XIII. De fet, com hem dit, en la zona immediata a la serra Gelada, l'únic topònim no català que es conserva és *Albir*, topònim que també ha engolit l'històric *Albalat*, que indicava la població que hi havia als peus de la serra. La *Carta de Poblament de Benidorm* és un document essencial per a indicar les fites administratives del nou territori i la toponímia d'aquell moment: "Quamquidem villam de Benidorm esse volumus capud majus, et volumus quod fines termini ejusdem ville sint seu confrontentur cun termino seu pertinentiis de Villa Joyosa [...] et cum termino de Albalat, usque ad vertentem montanee sive serre que est prope pesqueriam dicti loci de Albalat [...] Et in alquarea dicta et nominata d'Albir" (Alemany i altres 1987: 112-113).

Així doncs, el repertori onomàstic que trobarem en aquesta zona són denominacions transparents, o fins fa poc transparents, que ens indiquen activitats i presències tradicionals de característiques vivencials: *punta de l'Esparrelló*, *torre de la Bombarda*, *cala de la Mina*, etc.

Figura 6. Mines d'ocre Virgen del Carmen. (Foto: Jaume Fuster)

EL REPERTORI ONOMÀSTIC

El repertori onomàstic de la serra Gelada pot agrupar-se en camps semàntics que permeten la seua contextualització geogràfica i cultural. Considerem que les designacions referents a la morfologia de la muntanya són un indicatiu essencial en les denominacions que s'arreglegen. Prenent com a eix aquest camp semàntic, fem esment a l'onomàstica personal, toponímia militar, toponímia agrícola, toponímia industrial, zoonímia i botànica –que són els principals temes lèxics–, mitjançant una narració lineal.

Com hem apuntat, la serra Gelada és una alineació prebètica de NE a SW que, per la banda litoral presenta uns penya-segats que marquen el vessant marítim abruptament. Per la banda de terra, presenta un relleu progressivament descendent amb una presència de barrancs que marquen vistosament el relleu: «El flanc d'anticlinal o bloc bascular i fracturat és profundament afectat de la banda terrestre per la incisió d'una dotzena llarga de barrancs “conseqüents”, que s'han encaixat força a la capçalera i solen tenir part del curs mitjà i baix reblit de blocs i codolars» (Rosselló & Fumanal 1996, 180).

Els topònims principals que fan referència al conjunt de la muntanya són *muntanya de l'Albir*, *puig de l'Albir*, *penyes de l'Albir*, *serra de l'Albir* i *serra Gelada*. Les denominacions més antigues que tenim, *puig de l'Albir* i *muntanya de l'Albir*, apareixen en un document de 1391: «e no vullats pagar dues escoltes qui acostumen de estar en una alta muntanya, que és en la fi del dit regne prop la mar, la qual és appellada lo puig del Albir [...] les dites escoltes ni talayes no estiguen en la dita muntanya del Albir» (Ferrer 1990, 545-546). Posteriorment, apareixerà la forma *serra de l'Albir* i *serra Gelada*⁴ i la forma deturpada *penyes d'Arabí*. El complement principal de la denominació és *albir*, un arabisme amb el significat de pou. Segurament, un pou existent a la costa de l'Albir en la pesqueria que indica la carta de poblament de 1325.

4 Cal tenir en compte que, en valencià, el terme *serra* ha anat desplaçant el terme *muntanya* i més en el cas que estudiem, on la carena de la muntanya té una forma allargada amb contínues elevacions i depressions.

Pel que fa al qualificatiu de *gelada*, no és fins al segle XVI, segons la documentació que tenim a l'abast, que la cova principal apareix amb aquesta qualificació. L'adjectiu apareix en un document de 1562, signat a Madrid, per a l'explotació de minerals: «que ay una sierra con una cueva que se dize la Cueva de la gelada» (Salvà 2003, 245). Pensem que aquest nom de cavitat és el que degué crear el topònim *serra de la Cova Gelada* (Coromines, 1995, IV. 341b) que, per afèresi, esdevingué *serra de la Gelada*⁵ i, finalment, *serra Gelada*.

Figura 7. Cova Gelada. (Foto: Jaume Fuster)

Finalment, cal esmentar la forma deturpada, *penyes d'Arabí*, que fou presa per Cavanilles (1797, II, 240) dels derroters divuitescs:⁶ «[...] y la punta septentrional de la Sierra Helada, que nuestros marinos llaman peñas de Arabí». Aquesta denominació arribà als derroters per una anotació, errònia, realitzada per la tripulació d'un navili eivissenc que confongué *Albir* amb el topònim pitiús *Arabí*.⁷

Els apel·latius que ens parlen directament de la forma del conjunt de la muntanya són *alt* i *pla*. L'elevació major ha rebut les denominacions de

5 Almiñana (2001, 176) reporta un document de l'any 1781 on apareix: «sierra dha. [dicha] la Elada».

6 «[...] y los más altos de un islote que está al pie de las peñas de Arabí nombrado Mediano» (Tofiño 2003 [1832], 106). La primera edició d'aquest derroter, on també apareix *peñas del Albir*, és de 1783.

7 Aquest navili entrà en combat amb pirates algerians per rescatar uns pescadors que havien sigut raptats a l'illa de Benidorm. Fou un episodi molt ressenyat en la seua època i d'aquí es degué popularitzar la denominació. Veg. Llorca, 2010.

Puig de l'Albir,⁸ l'*Alt*⁹ o *alt del Governador*,¹⁰ i es troba en la part alfassina. L'elevació més alta en la part de Benidorm rep el nom de *Montera* o *alt de la Montera*.¹¹ En el vessant marítim, cal destacar els *Blavets*, una imponent paret que des del mig de la muntanya cau a plom a la mar.

Cal sumar als apel·latius que ens indiquen una elevació el substantiu *tossal*, *tossal de la Creueta*, que està situat en la senda que condueix a la torre de les Caletes. En la serra hi ha diversos noms amb el substantiu *creu*. Excepte en el cas de la creu de fusta que als anys 60 del segle XX es va col·locar en un turó de la serra, la resta són denominacions que indiquen la part més alta d'un pas o d'un camí.

Per una altra banda trobem les depressions del terreny. Les incisions distribuïdes al llarg del vessant terrestre que els barrancs han produït en el relleu de la muntanya han rebut —majoritàriament— la denominació de *racó*. Per tal de diferenciar-los, normalment es fa servir el renom o el cognom de la família que cultivava cada *racó*: *racó de Pallarés*, *del Xorrillo*, *de la Solsida de Canyissa* o de

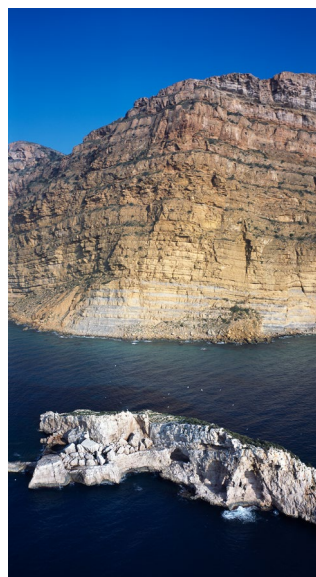

Figura 8. Els Blavets.
(Foto: Jaume Fuster)

8 Aquesta denominació apareix tres vegades en un document de 1391 (Ferrer 1990, 545-546). Com hem dit la muntanya té un perfil allargat amb una sèrie de pujades i davallades que justifiquen la denominació de serra. La qualificació de *puig* 'elevació del terreny, més o menys rosta i formant cim que sobresurt del terreny circumdant, sia una plana, sia un massís muntanyós' (DIEC), respon a l'efecte òptic de la muntanya vista des del nord on es percep una elevació rosta que va des de la mar al capdamunt i que correspon quasi totalment a l'actualment denominat *alt del Governador*.

9 En les *Ordinacions* (Martí 1991, 181) ja trobem l'apel·latiu pretoponímic «lo alt de la serra». Posteriorment, en Martines (1991, 205).

10 És la denominació que trobem en la retolació actual i que està presa de Martines (1991, 205) a partir d'enquestes orals.

11 Almiñana (2001, 181) recull *alto de la Montera* en un document de 1955. Nosaltres creiem que *montera* és una variant dialectal de *muntera* 'munt gros', ja que per als benidormers és l'elevació més alta de la muntanya. Posteriorment, aquest nom propi s'ha aplicat a la partida que envolta l'elevació i, finalment, a tota la part superior de la muntanya segons Almiñana (2001, 181 i 237).

Canyís, de Borret, de Marieilo, de Pere Rata, de la Pataca, de la Font del Pouet, de la Creu, de les Sargentes, de Jometa, de Quico Mari-Pepa, del Xusco, del Metge Martorell, d'Àngela del Gambo, de l'Infern, de l'Oix (antigament, *de les Caletes*) *del Mono, de l'Argamassa i de la Llanxa*. Com hi veiem predominen els complements formats amb renom: *Xorrillo, Canyís/Canyissa*,¹² *Marieilo, Pere Rata, Pataca, Sargentes, Jometa, Quico* (el de)¹³ *Mari-Pepa, Xusco, Metge Martorell, Àngela del Gambo i Mono*. També hi ha presència de noms de pila com *Pere, Quico* o *Àngela*. Diversos cognoms com *Borret, Martorell* i *Pallarés*. I diversos substantius com *Solsida, Infern, Oix* (o *Caletes*), *Argamassa* i *Llanxa*. En *solsida* trobem un substantiu usual en la parla comarcal en referència als esllavissaments des d'una muntanya com és el cas del *racó de la Solsida de Canyissa*. D'altra banda, la forma *oix* hem d'interpretar-la com a variant del plural *ois* < *oi* 'nàusea', atès que es tracta d'una zona endorreica coincident amb la desembocadura d'un barranc al final de la platja de Llevant. Aquí l'aigua quedava estancada junt a les deixalles que les pluges feien arribar creant un estany putrefacte.¹⁴ A més a més, s'hi amerava l'espart, una pràctica que provocava pudors contínues. Aquesta característica ha predominat sobre el seu antic nom de *Caletes*.¹⁵ En el cas d'*Infern*, que pren el nom d'una cova, segurament l'hem de relacionar amb l'aparició de restes paganes —que eren condemnades per la religiositat oficial.

Pel que fa a *argamassa* 'morter fet amb calç, arena i aigua' pensem que cal relacionar-lo amb el bastiment de la torre de les Caletes al segle XVI per a la defensa de la costa. Finalment, *llanxa* l'hem de relacionar amb la presència reiterada d'aquesta embarcació en el petit refugi que té als seus peus vora la torre de les Caletes.

12 En alguns casos encara arribem a saber l'origen del renom, com és el cas de *Canyís*, personatge alfassí que tenia costum de dormir sobre un canyís (informació oral). En altres casos es tracta de variants lingüístiques populars com *Marieilo*, variant de *Maria Aila* < *Maria Àngela*.

13 Normalment, en l'enunciació popular desapareix la preposició entre el nucli i el determinant, cosa que en algunes ocasions provoca dubtes sobre l'origen del topònim com és el cas de la *cova* (*de* o *del*?) *Bou*.

14 De fet, els informants comentaven que al *racó de l'Oix* anaven a plegar les olives les persones més pobres de Benidorm espentats per la misèria malgrat que sabien que agafarien les febres terciànes.

15 La denominació *Caletes* engloba dues petites cales —la cala de l'Almadrava i la cala de ti Ximo— que donaren nom al lateral muntanyenc de la badia de Benidorm.

Figura 9. Cova de l'Infern. (Foto: Jaume Fuster)

Unes altres depressions que s'assenyalen lingüísticament són les foies. A la serra Gelada trobem la *foia del Racó de l'Oix, de Baió i de Peral* (o *de Perales*). *Foia* és un apel·latiu molt freqüent en les denominacions comarcals per a depressions còncaves del terreny amb bancals amargenats. Per contraposició als racons, les foies són terrenys a menys altitud, de pendent més suau i més fàcils de cultivar. Cavanilles (1995 [1797] II: 240), en el seu camí d'Altea a Benidorm, es referia als plans de la serra Gelada com a una *hoya* per la qualitat agrícola:

Asi sigue el camino hasta sierra Helada, que con su altura corta la vista por la parte oriental, y oculta el mar, dexando á levante por mas de media legua peñas escarpadas, batidas por las olas, y hácia el mediodía una preciosa hoya de huertas conocida con el nombre de Pla del asador: donde hay maices monstruosos, cuyas cañas tienen ordinariamente cinco varas y media, y algunas ocho: crianse tambien legumbres y hortalizas en abundancia.

En aquestes foies trobem com a complements dos cognoms i un topònim: *Baió*, variant de *Baiona*,¹⁶ i *Peral* (també *Perales*). I, en l'altre cas, el nom de la partida on està la foia, el racó de l'Oix.

Un altre terme que fa referència a les depressions és *barranc* i els seus diminutius *barranquet* i *barrancó*. Trobem les següents denominacions: *barranquet de les Figueretes*, *barrancó de l'Amerador*, *barrancó del Verdader*, *barranc de la Pisca*, *barranc del Segur* (o *de les Sargentes* o *del Retor*), el *primer barranquet* i el *segon barranquet* (o *barranquet Tort*) i el *barranquet de Picó*. En el cas dels diminutius *barranquet* i *barrancó* veiem que es refereixen als barrancs, de molt curta llargada, situats en

¹⁶ Almiñana (2001: 207).

els laterals muntanyencs de l'Alfàs i de Benidorm. Els complements que els determinen tenen motivació diversa: el *de les Figueretes* fa referència a l'arbre *Ficus carica*; *Verdader*, *Pisca*, *Sargentès* i *Retor* són renoms; *Picó* és un cognom; *Segur* és el punt des d'on s'inicia el barranc; i *barrancó de l'Amerador*, fa referència al punt de desguàs a la *caleta de l'Amerador*, indret on s'amerava espart. *Barranquet Tort* indica la forma d'aquesta curta aigüera. *Tort* és una denominació que fou substituïda per l'expressió *primer Barranquet*. Les escriptures de propietat ens aporten registres de *Tort* fins als anys quaranta del segle XX.

En relació amb aquest entorn de racons i barrancs apareixen associats els apel·latius *runar*¹⁷ i *sospalma*.¹⁸ El primer apel·latiu conforma el topònim *runar del Racó del Pouet*, situat al racó del Pouet a la capçalera del qual es troba una pica de pedra que arreplega l'aigua de la paret. La segona denominació és *sospalma de l'Enginyer*, situada al racó de Pere Rata. Es tracta d'una cavitat poc fonda i allargada coberta per una roca que sobreix com una visera. El complement *enginyer* deu fer referència a l'ofici del propietari.¹⁹

Un altre terme important referit a la morfologia del terreny és *morro*, 'contrafort abrupte i avançat d'una muntanya amb forma arrodonida.' *Morro*, en la seua accepció geomorfològica, és resultat d'un ús metafòric per comparació amb la part anterior que sobreix en el rostre de molts mamífers. Les comparacions de les formes del terreny amb parts del cos de persones i animals han fet que molts apel·latius es carreguen amb significats geomorfològics com *cap*, *tossal*, *falda*, *banya*, *boca*, etc. En el cas de la serra Gelada, *morro* ha servit per a creat topònims de paratges ben visibles i significatius com el *morro* (del) *Marge*, el *morro Redó*, el *morro dels Tres Pins*, el *morret del Picorro*, el *morret del Pa de Dacsa*, el *morro de Tomàs de Maria Lluís* i el *morro del Terrible* (o *de la Terribla*). En la

17 En la parla comarcal, el terme *runar* indica el pedregar arrossegat per les aigües del barranc (Colomina 1991, 295).

18 *Sospalma*, variant de *sopalma* i aquest de *sobalma*. Aquest substantiu sempre fa referència a formacions que es troben en les parets de barrancs i tallats. En aquest cas, l'apel·latiu ha quedat fixat en el topònim (Colomina 1991, 308-309; DNV). La denominació *enginyer*, que és enunciada pels entrevistats en la seua forma castellana *ingeniero*, deu fer referència a una persona amb aquest ofici que devia ser propietari d'aquest paratge.

19 Topònim que apareix en Martines (1991, 205), qui dona la forma *ingeniero*.

banda litoral, els entrevistats esmenten el *morro de l'Almadraveta* (o *morro de la Llissera*), *de Sant Jordi, morro* (del) *Bou*, el *morret Negret* (o *morro Negre*) i *de la Cabra*.²⁰ Aquí podem observar quatre complements, *redó*, *pa de dacsà*, *bou* i *cabra*, que ens parlen de la forma de les prominències. D'aquestes, una és en sentit descriptiu (*redó*) i les altres tres en sentit metafòric (*pa de dacsà*, *bou* i *cabra*). D'aquestes tres, una per comparació amb la faç dels mamífers i l'altra per la forma del pa.

Uns altres complements nominals es basen en renoms populars (*Picorro*, *Tomàs de Maria Lluís* i el *Terrible* o la *Terribla*). Un origen distint té el *morro* (del) *Marge*, o *marge de Dos Cares*, situat al centre de la serra, vora l'assagador principal de la comarca, per on passa la fita entre pobles i on es va alçar un marge²¹ de dues cares per assenyalar aquesta frontera.²² El *morro dels Tres Pins* feia referència a tres *pins vers*, *Pinus pinea*, que hi havia sobre el morro en els temps en què els llauradors —normalment— no deixaven créixer els pins perquè feien competència als garrofers i ametlers. Finalment, dos altres morros litorals (*de Sant Jordi* i *de la Llissera*) ens parlen de l'activitat militar i pesquera de la muntanya. Aquesta contrada fou un territori fortament militaritzat per la presència piràtica. En tota la muntanya sols apareix aquest hagiòtopònim que, al nostre parer, tenia una funció psicològica d'advocació protectora —atesa la facilitat per al desembarcament hostil en aquest lloc. Malgrat això, els informants justifiquen la denominació per la forma que té un munt de terra, fruit de l'erosió del sostre d'una petita cova en el morro, que des de la mar sembla una imatge religiosa.²³ La denominació halièutica, *llissera*, fa referència al punt de calament d'un art fix que capturava,

20 *Morro de la Cabra* és una denominació d'un dels entrevistats alteans, el senyor Nicolau Borja, qui ens comentava que s'observa aquesta forma des de diversos punts de la mar. No és una visió que es pugui tenir des de terra.

21 Els entrevistats entenen per *marge* una construcció de pedra seca que serveix per a separar dos bancals de diferent nivell. En aquest cas concret, és un muret de pedra seca que marca la fita entre els dos termes municipals. La seua llargària total és de 100 metres i escaig, dels quals els 40 m. centrals han sigut destruïts o colgats amb runa. L'amplària és de vora 60 cm.

22 Aquest marge, molt visible quan els bancals estaven treballats i nets de matollar i pins, rep una doble denominació segons l'origen de l'entrevistat. Els alfassins l'anomenen *marge de Dos Cares* mentre que els benidormers li diuen el *marge Gran*.

23 Altres informants la justifiquen per una taca en forma humana al lateral de ponent del morro.

principalment, *llissa*, peix de la família dels mugílids, l'ou assecat de la qual reportava molts beneficis.²⁴

Figura 10. Morro de Sant Jordi i l'Elefant. (Foto: Jaume Fuster)

Un altre terme molt rellevant de la muntanya és *cova*. Com hem dit adés, les coves de la muntanya de l'Albir han sigut usades com a habitatge, corral i refugi, de manera constatada des de fa més de trenta mil anys. Tant al vessant terrestre com a vora mar es troba un gran nombre de cavitats d'alguna de les quals, les més rellevants, se n'ha pogut constatar el nom. En la part de terra tenim *cova* (*de o del?*) *Bou*,²⁵ *del Far I*, *del Far II*,²⁶ *coveta de l'Ermità*, *Cova del Bolo*, *del Morro Redó*, *cova Gelada*, *cova de la Pataca*, *del ti Retor*, *del Segur* i *del Racó de l'Infern* (o *de l'Infern*). En la façana marina tenim *cova dels Bessons*, *de Montcaixer* (o *del Barber* o *de Barberà* o *cova Gran*), *segona Cova de l'Aigua*, *de l'Aigua* (o *Fonda* o *de la Gota* o *del Presidi*), *les coves de Paltra*, *cova del Nano Cortés*, *del Bol del Bolig*, *de Sant Jordi*, *de la Dona*, *Llarga* i *dels Francillots*. A més, la pràctica esportiva del submarinisme ha afegit dues denominacions de cavitats sotaiguades: la *cova de l'Elefant* i la *cova del Nano Cortés*. Finalment, caldria afegir al llistat

24 A cada banda de la muntanya es calaven *llisseres*. A la part de l'Alfàs es troba el *morro de la Llissera*; i a la banda benidormera, la *punta de la Llissera*. Són uns arts que estigueren actius fins als anys 50-60 del segle passat.

25 En l'enunciació popular s'elideix la preposició, per la qual cosa tant podria ser *cova de Bou*, un cognom existent a la comarca; o *cova del Bou*, per alguna metàfora relacionada amb la forma de la cova. A més aquesta cova també rep la denominació moderna, a partir de la ruta turística del far, de *cova de la Balena*.

26 Les cavitats denominades *cova del Far* són neotopònims fruit de la pràctica esportiva espeleològica.

la denominació *l'Acol-loco*,²⁷ una bombolla d'arena fossilitzada que serveix de càlid resguard als qui passen la nit per les penyes de l'Albir.

L'anàlisi d'aquestes denominacions ens permet veure que predominen dues motivacions principals: els noms personals i els situacionals. Les denominacions personals que hi apareixen són *Ermità, Bolo, Pataca, Retor, Paltra, Barber, Barberà, Ermità, Nano Cortés* i *Dona*. El grup més abundant són els renoms, alguns encara reconeixibles en l'actualitat com *Bolo, Pataca, Retor* i *Paltra*; i altres no, *Barber* i *Barberà*. Les denominacions *Barber* i *Barberà* apareixen en la documentació i mapes del segle XIX i cal relacionar-les amb un usuari de la cova (Almiñana 2001, 192).

Per altra banda, en el cas d'*ermità*, la denominació ens parla de la presència de persones solitàries que aprofitaven algunes coves per habitar-hi durant certs períodes de la seua vida. Una circumstància que es donà, particularment, en l'època entre el declivi de les activitats tradicionals i l'arribada del turisme massiu. En aquest cas, hui dia, hi trobem restes i imatges de sants en una petita cavitat, prop del túnel del camí al far, que s'usà com a santuari modern.²⁸ Un altre cas és la *cova dels Bessons*. Encara que Llorca (2012: 93) la incloïa com a formada amb un renom existent a Benidorm,²⁹ dos dels informants entrevistats per a aquest treball ens indicaven que es tractava d'un punt on havien mort accidentalment dos germans bessons.³⁰ També trobem la cova submarina *del Nano Cortés*, un nom que és rèplica nominal d'una cavitat del penya-segat.³¹

27 *Acol-loco* és un substantiu creat a partir del verb *acol·locar-se*, comú en la parla popular de les comarques del sud valencià.

28 Membres de la policia local, de gran veterania, encara recorden veure per la nit un punt de llum que feia servir l'eremita.

29 A partir d'una enquesta realitzada als anys 90 del segle XX.

30 Així mateix aquesta denominació es feia sinònima de *cova de Montcaixer* en Llorca (2012), mentre que els dos informants indicaven que era una cova situada més a ponent d'aquesta cova al voltant de la punta de la Figuereta.

31 El senyor Vicent Martínez ens indicava que son pare li contava que el nano Cortés era un roder que s'amagava en una cova entre la Montera i el pas del Pardo. Finalment, fou capturat i penjat. També ens indicava, des de la mar, la zona per on se situava la cova original, però no hem pogut identificar-la en les visites que hi hem realitzat.

Figura 11. Coveta de l'Ermità. (Foto: Jaume Fuster)

Finalment hi ha la denominació *Cova de la Dona*, que és la que més transcendència literària ha tingut. És una tuta vora mar, ben coneguda pels usuaris, majoritàriament pescadors de canya, el nom de la qual justifiquen a partir d'una llegenda que diu que s'hi va trobar una dona que havia estat raptada pels pirates barbarescs i dels quals va poder fugir. Aquesta llegenda fou literaturitzada per l'erudit alteà Francesc Martínez.³²

Figura 12. Cova de la Dona. (Foto: Jaume Fuster)

El següent gran grup de cavitats ve determinat per la indicació geogràfica on s'insereixen. Són *cova del Morro Redó, del Segur, del Racó de l'Infern, del Bol del Bolig, del Far I i II i del Montcaixer*. Tots els complements nominals ens indiquen llocs geogràfics. A més, *Segur* i *Bol del Bolig* s'han de relacionar amb activitats de defensa i de pesca. El Segur es troba a la meitat de la serra

³² L'any 1929 Martínez inclogué «La Cova de la Dona» en l'obra *Llegendari valencià*, però quedà inèdita. Sí que aparegué en el tercer volum de *Folklore Valencià. Coses de la meua terra* (1947), del mateix autor.

Gelada.³³ És el pas més important pel vessant litoral de la muntanya, i va des de la línia de costa al capdamunt (325 m d'alçada sobre el nivell de la mar). Per aquest indret s'accedeix al principal assagador de la comarca i als camins més importants. És per això que el terme *segur*, 'senyal que els soldats feien servir per a indicar l'absència de perill', hi ha quedat fossilitzat encara que la xarxa defensiva constava de diversos llocs on es donava el segur. Les *Ordinacions* (1673) testimonien aquest *segur* de les penyes de l'Albir: «Castell de Altea. Té un atallador, que a l'amanéixer ha de exir a descobrir la part de ponent [...] y pendre el segur del soldat que exirà de la torre de la Bombarda, y passará fins encontrar ab lo atallador de Benidorm, donant el segur, y el pendrà també de la guarda de enmitg, que és la de l'Albir».

Figura 13. Cova del Pas del Segur. (Foto: Jaume Fuster)

Figura 14. Cova del Far. (Foto: Jaume Fuster)

33 De fet, les *Ordinacions* (Martí 1991, 181) es refereixen a aquesta guarda com la *guarda de enmitg* per la posició al mig de la muntanya: «Y més tindrà obligació dita guarda de Moncàxer que, si fes rebato la torre de les Escaletes ans que la guarda de enmitg (que està en les penyes de l'Albir), de anar a saber la causa de dit rebato».

En el cas de *bol del Bolig* es tracta d'un topònim viu que indica la platgeta on s'ha practicat aquesta pesquera fins als anys 60 del segle XX. Atès que el llançament del bolig ha de tenir unes condicions determinades —platges arenoses, amb un pendent suau i sense entrebancs—, tot això fa que siguin uns punts de pesca reiterats secularment. Per aquest motiu, l'acció de llançar la xàrcia, *bol*, ha donat nom a un gran nombre de paratges costaners. Afegirem que era un punt militarment estratègic de la zona: «y el puesto que diuhen Bol del Bolitg, a hon pot haver fragates y galeotes» (Martí 1991: 181).

També hem inclòs en aquest grup el topònim *Montcaixer*. Aquesta denominació la trobem en les *Ordinacions* (1673). Era un indret essencial per a la defensa de la costa ja que hi podien ocultar-se i desembarcar les naus enemigues: «Cova de Moncàxer. Té una atalaya, ab obligació de descobrir tots els dies a l'amanéixer des de la punta del Pinet a dita cova, que és puesto a hon poden estar amagades dos galeotes» (Martí 1991, 181). La forma *moncàxer* (*sic*), que és la que apareix en la transcripció del text, pensem que és variant de *Montcaixer*, forma composta de *mont* 'muntanya' + *caixer* 'espai comprès entre els dos marges d'una séquia'. La cova es troba al lateral del *barranc Tort* que desguassa en la cala del Ti Ximo. Atès que el barranc és una depressió profunda i estreta, els marges queden elevats com si fossen parets d'un séquia. Al nostre parer, aquesta comparació ha fet que el mont per on passa el barranc rebés la denominació de *caixer*.³⁴

Figura 15. Cova del Montcaixer en l'illa de Benidorm al fons. (Foto: Jaume Fuster)

³⁴ Aquesta cova ha rebut les denominacions posteriors de *cova del Barber* o *de Barberà* i *Cova Gran*. També *cova dels Bessons* a partir d'un primer informant, però que —com hem dit—, segons les referències de dos altres informants, deu tractar-se d'una altra cova propera.

Figura 16. Caseta del Ti Ximo. (Foto: Jaume Fuster)

Així mateix, hi ha *Far I i II* que són neotopònims creats a partir de la pràctica de l'espeleologia. Els espeleòlegs han trobat cavitats ocultes de gran extensió i valor geològic. La *ruta del Far*, itinerari adaptat per al passeig de lleure, que transcorre als peus d'aquestes galeries, n'ha servit de referent per a la denominació.

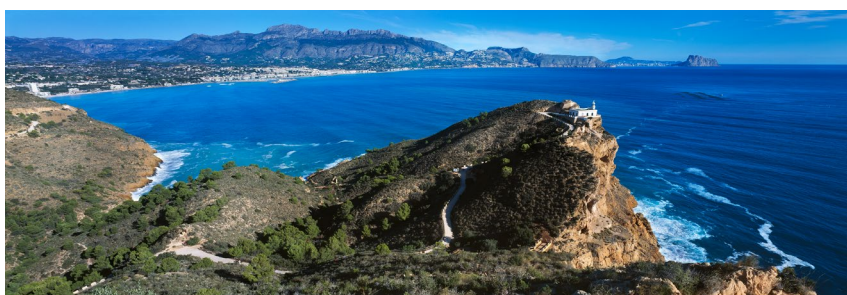

Figura 17. Ruta del Far. (Foto: Jaume Fuster)

Pel que fa a l'adjectiu *Gelada*,³⁵ hem de justificar-lo pel microclima de la gruta.³⁶ Abans que existís la pedrera que quasi destrueix l'indret, les parets de la cova regalimaven aigua fent d'aquest espai un lloc molt humit. De fet, s'hi troben les restes d'un aljub que abastava d'aigua les persones

35 Cal tenir en compte que, en valencià, l'adjectiu *gelat* (-ada) és sinònim de *fred -a*. És a dir, estem referint-nos a una cova amb temperatura mitjana més freda que els seus voltants, sense relació amb el gel.

36 En realitat dos balmes separades per una solsida de roques on s'han trobat eines lítiques datades entre 31.000 i 26.000 anys, durant el període Gravetià del Paleolític Superior (Fuster i altres 2018, s/n).

i els animals del corral allí existent. Cal tenir en compte que la posició de la cova en la part d'ombria de la serra i l'orientació ponentina accentuen la singularitat climàtica del lloc. La situació de la gruta, just al centre de la muntanya, vora l'assagador que connecta amb els camins principals i en la senda que porta al pas més important del vessant marítim, justifica que es prenguéssim com a referent per a denominar la serra: *Serra de la cova Gelada* > *Serra de la Gelada* > *Serra Gelada*. Una denominació que entrà en competència amb *muntanya de l'Albir*.

Per una altra banda, la presència de l'aigua marca la denominació de dues cavitats costaneres amb la denominació reiterada: *cova de l'Aigua*. Es troben molt properes una de l'altra i totes dues acostades a la torre de les Caletes. La majoria d'informants coincidien a denominar *cova de l'Aigua* a la més propera a la torre. És una cavitat singular perquè s'hi pot accedir per mar a través d'un estret corredor marí entre dues parets de pedra. Allí hi ha encara una pica que arreplegava l'aigua bona que gotejava de la paret. Aquesta cova, a més, també rep les denominacions secundàries de *cova Fonda* —per la seua llargària—, *cova de la Gota* —pels regalims d'aigua que cauen a la pica— i *cova del Presidi* —*presidi* és una denominació sinònima de *torre*.³⁷ Més a llevant trobem una altra cavitat, més aïna una balma de gran dimensions per la caiguda de gran part del sostre, que el senyor Agulló anomenava *cova de l'Aigua*.³⁸

Un altre element definidor és la zoonímia. Els noms que hi fan referència són *francillot*, *elefant* i *ermità*. La denominació zoonímica més clara és *cova dels Francillots*, nom comarcal de la falcia, '*Apus apus*', que nia en aquesta cova vora mar. També tenim el topònim *cova de l'Elefant*, que és una denominació metafòrica per la forma de la roca on està inserida la cova. Inicialment, s'usava únicament com a sinònim de *cova de Sant Jordi*, però a hores d'ara també indica una cova submarina d'aquesta massa pètria. És un clar indicatiu de com l'expansió de les modernes activitats esportives aporta noves denominacions al repertori onomàstic. Per una altra banda, segons Martines (1991: 203), hi ha una cavitat i cantal denominats l'*Ermità*

37 La denominació *cova del Presidi* ens la va proporcionar el senyor Antonio Agulló Cortés, nascut el 1912 i patró de l'almadraveta llissera que calava en aquell indret.

38 Aquesta redistribució nominal en el cas dels pescadors de la llissera és una mostra de com les distintes visions de cada usuari, o de cada grup d'usuaris, crea una distribució onomàstica distinta.

a vora mar, no lluny —no en distància però sí en altitud— de la cavitat eremítica de què hem parlat anteriorment però que aquest autor proposa de relacionar amb el zoònim referit al cranc denominat *ermità*, ‘crustaci decàpode del gènere *Pagurus* o d’altres gèneres’ (DIEC₂).

Figura 18. Cova del Bol del Bolig.
(Foto: Jaume Fuster)

Per a les dimensions de les cavorques tenim les adjectivacions *gran*, *llarga* i *fonda*. La *cova Llarga* és una cova davall del far, ran de mar, amb poca fondària però d’una extensió superior a la resta. La *cova Gran*, sinònima de *cova del Montcaixer*, rep el nom per les seues dimensions; i la *cova Fonda*, sinònim de *cova de l’Aigua*, és una galeria que s’endinsa en la muntanya amb una llargària major que la dels voltants.

En el corpus lingüístic sobre la morfologia de la muntanya cal assenyalar les zones planes. Els referents principals són els *plans de la Serra*, el *pla de l’Assagador*, el *pla del Quarter*, el *pla de la Pedrera*, la *Planissa* i el *pla de les Codolles* (o de *les Codolletes*). Els plans de la Serra es troben al vessant terrestre de la muntanya, on el pendent no és tan abrupte. La muntanya baixa de la part alta amb una forta inclinació, que se suavitza a mig quilòmetre del peu. Tota l’àrea situada entre la inclinació més forta i el peu de la serra es coneix com els *plans del Serra*, algun dels quals s’ha singularitzat com el *pla de l’Assagador*,³⁹

39 En Cavanilles (1995 [1797] II: 240), aquest pla apareix com a “asador”: «una preciosa hoya de huertas conocida con el nombre de Pla del asador». Al nostre parer la forma “asador” és una variant aferètica d’*assagador*, per afèresi de la -g- intervocàlica: *assagador* > *assaador* > *assador*.

Figura 19. Cova Gelada. (Foto: Jaume Fuster)

Figura 20. Cova de l'Aigua, del Presidi o Fonda. (Foto: Jaume Fuster)

per la important via pecuària que passa pel mig del pla, i el *pla del Quarter*, per la construcció d'un quarter de carabiners en l'últim terç del segle XIX, i el *pla de la Pedrera*, vora la pedrera d'on es van extraure les roques per a construir el moll d'Altea.

Figura 21. Caserna dels carabiners, quarter del Segur i pla del Quarter.
(Foto: Jaume Fuster)

Així mateix, el punt més, l'*alt del Governador*, està envoltat d'un terreny relativament pla, la *Planissa*, abans de començar una forta caiguda per barrancs i racons. D'aquesta plana se n'ha singularitzat el lloc on hi ha

uns clots naturals en la pedra, que arpleguen aigua de pluja i que es feia servir per a beure, el *pla de les Codolles*.⁴⁰

En els relleus més abruptes, en particular els que cauen a la mar, trobem diversos apel·latius que ens parlen de la morfologia de la serra i de la circulació que s'hi podia realitzar. Encara que a simple vista la muntanya pareix inaccessible des de la mar, la realitat és que han existit almenys cinc passos que en permetien l'accés al capdamunt. Uns passos que eren adaptats i adobats pels seus usuaris amb moviments i consolidació de terra, realització de marges de pedra seca, cordes, escales, etc. El terme més destacable és *pas* 'lloc per on es pot passar'. En el nostre cas, són vies molt estretes —tan sols cap una persona— i que voregen el precipici. Els passos que hi trobem són el *pas de l'Ase, del Randàs* (o *de la Vella* o *de l'Àngel*), *del Segur, del Garrofer, del Pardo* i *de les Creuetes*. L'accés a aquests passos es denominen *boques: boca del pas del Randàs*⁴¹ i *boca del Pas del Segur* són els que hem trobat especificats.⁴²

Com veiem les motivacions onomàstiques dels passos són diverses. En el cas de la denominació zoonímica *ase*, Martines (1991, 197) indica que «amb prou faenes s'hi podia transitar amb un ase», motiu que ha donat nom al pas. També hi trobem denominacions per a la protecció dels transeünts com *pas de l'Àngel* (conegut també com a *camí de l'Àngel*). Aquest pas es denomina, així mateix, *del Randàs*.⁴³ *Randàs* pareix ser un augmentatiu a partir de la comparació del camí amb una *randa*, 'conjunt de fils entreteixits formant puntes, destinat principalment a adornar vores de vestit o d'altres peces de roba'. És a dir, el camí seria com una randa que fa de vora de la muntanya.⁴⁴

40 *Codolla* és la variant comarcal de *cadolla* 'clot natural obert en una roca, on la pluja, l'aigua del mar o d'un riu formen bassal'.

41 Actualment ocupada pel mirador Alfonso Yébenes.

42 També l'entrada principal de la mina d'ocre de l'Albir i l'eixida de l'antiga claveguera reben la denominació de *boca*.

43 Aquest topònim, en la variant vocàlica *rendàs*, té una entrada pròpia al DCVB: «RENDÀS *topon.* Pas de Rendàs: caminó molt estret i perillós que hi ha prop de la farola d'Altea».

44 Vegeu també la interpretació de Martines (1991: 213-215) a partir d'*arrant*, variant d'*arran* 'ben a la vora, gairebé tocant' (DCVB).

Figura 22. Pas del Randàs i costera de la Salpa. (Foto: Jaume Fuster)

Altres passos són el *del Segur*, en el punt mitjà de la muntanya i que podem considerar més important per al trànsit i la defensa. El *del Garrofer*, que deu prendre com a referència aquest arbre.⁴⁵ Altrament, la denominació *del Pardo* sembla ser un cognom, encara que poc usual en l'onomàstica comarcal. Com a última designació de pas tenim *de les Creuetes*. En aquest cas es tracta del pas que va des de la torre de les Caletes cap a llevant passant per damunt de les coves de Paltra.

A partir d'aquestes boques, les sendes que porten al capdavall de la muntanya vorejant el penya-segat tenen un seguit d'escalons, talls abruptes, costeres, salts i altres conformacions que han rebut denominacions particulars. Trobem diversos apel·latius per a enunciar aquests relleus, com ara *recingle*, 'tallat de roca que forma escaló en el cim o en els pendents d'una muntanya', *arrant*, 'vora d'un recingle, que es podia usar com a refugi al peu d'una roca', *costera*, 'pendent d'un terreny', *salt* i *bot*, 'configuracions on es necessita un impuls per a elevar-se o davallar', *bac*, 'lloc on pot caure

45 Hui dia encara trobem algun garrofer —de molt petites dimensions— en la part del penya-segat prop de la línia de costa.

una persona o objecte' i *badall*, 'esclatxa en la roca'. Martines (1991, 197 i 213-214) reporta els *recingles amples*⁴⁶ i diversos exemples d'arrants tant a la part marítima com a la terrestre: *l'arrant del Morro de la Llissera*, *l'arrant del Racó de Pallarés* i *l'arrant del Racó de Borret*.⁴⁷ En tots els casos fan referència a la partida on es troben. D'altra banda trobem l'apel·latiu *badall* per a clevills significatius en la roca, i *salt*⁴⁸ i *bot* per a indicar aquelles zones on era necessari fer un salt considerable per poder passar. A la serra Gelada trobem dos bots: un situat davall del far per arribar a la mateixa punta de l'Albir; i un altre al pas de l'Ase, a mig camí entre el far i la platja de l'Albir. Així mateix, al pas del Randàs es troba la *costera de la Salpa*, un pendent amb molta inclinació i dur de pujar des de la cala de Sant Jordi. Segons els informants, la lentitud en l'ascens d'aquest pendent quan tornaven de pescar provocava que la *salpa*, 'peix *Sarpa salpa*', una de les captures habituals, es podrís. En aquest mateix pas trobem el *Bac*, tram del camí que voreja un precipici en caiguda lliure fins a la mar.⁴⁹ Finalment cal esmentar la denominació *Xica Guapa*, una roca del pas del Randàs que tallava el pas i a la qual calia abraçar-se per a poder continuar.⁵⁰

A la línia de costa trobem les *puntes*, braços de terra que s'endinsen en la mar. Els exemples que trobem són *punta de la Figuereta*, *del Pinet* (o *de la Llissera*), *de la Creueta*, *del Cavall* (o *de les Caletes*), *de l'Albir* (o *de la Bombarda* o *de la Farola*), *del Bol* i *de l'Amerador* (o *del Metge*). En dos dels casos (*Caletes* i *Albir*) són masses pètries de grans dimensions que en la documentació antiga rebien la denominació de *caps*.⁵¹ Totes les altres formacions són de mesures menors. Els complements del nucli nominal són fitònims com *Figuereta*⁵² i *Pinet*, indicatius situacionals com

46 Dins del parc natural de la serra Gelada. Així mateix, a l'illa de Benidorm trobem el *recingle dels Falcons*.

47 Les denominacions dels arrants han estat preses de Martines (1991, 214).

48 En aquest cas apareix en forma diminutiva, el *Saltet*.

49 De fet, en la zona del Bac, que comprèn la part enlairada entre la cova de la Dona i la cova dels Francillots, no trobem cap altre topònim perquè és una paret absolutament vertical i inaccessible. Martines (1991, 197) recull la variant *A Bac*.

50 Era una roca sobreeixida a la qual calia abraçar-se d'esquenes al precipici, passar un peu, després el cos i després l'altre peu.

51 La documentació foral així ho constata (vegeu Hinojosa 2004).

52 Llorca (2022, 76) justifica la presència constant del substantiu *figuera* en la toponímia costanera: «La figuera és un arbre molt resistent a l'ambient salí, que oferia matèria primera

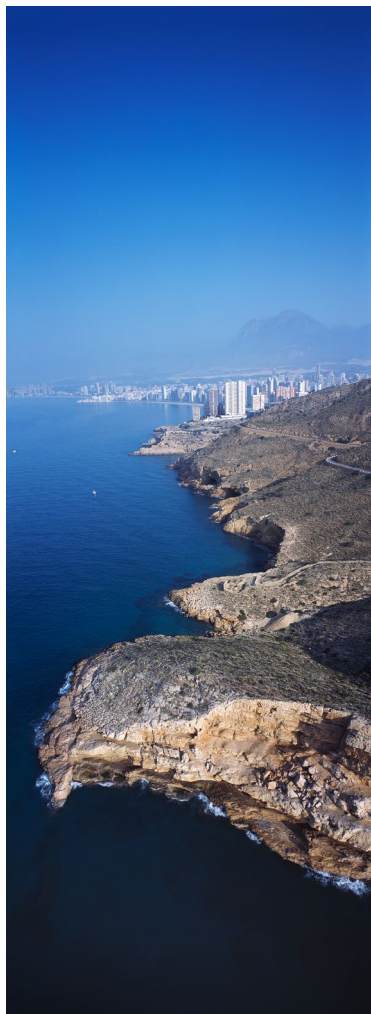

Figura 23. De més prop a més lluny: punta de les Caletes o del Cavall, racó de l'Argamassa i punta del Pinet, o de les Caletes o de la Llissera. (Foto: Jaume Fuster)

Creueta —al tossal de la Creueta—, *Amerador* —cala de l'Amerador— o *Albir* —extrem de la muntanya de l'Albir. Hem de fer notar, així mateix, alguns casos de concurrència nominal com *pinet/llissera*, *cavall/caletes*, *Albir/Bombarda/Farola* o *amerador/metge*. Aquestes concurrències són fruit del canvi de visió i de circumstàncies que els parlants apliquen sobre cada indret. En el cas del *pinet*, amb nombroses referències històriques perquè era un punt de desembarcament de pirates, constatem la concurrència de *llissera*, un art de pesca que arribà de Mallorca el segle XVIII i que amb la retolació urbana ha pres preponderància. Per una altra banda, trobem *cavall* i *caletes*. El terme *cavall*⁵³ és concurrent amb *caletes* perquè la torre que s'hi construï rebé aquesta denominació. Un cas similar l'observem en la triple denominació de la torre de la Bombarda. Hi trobem el sintagma *d'Albir*, nom històric de la muntanya; *bombarda* perquè la torre fou dotada amb aquesta arma; i *farola* per la construcció del far el segle XIX. Finalment l'*amerador* rebia el nom per l'activitat de remulla de l'espert, però en construir el metge de la població

en la construcció naval, especialment per a la confecció de parats, i que també oferia bacoques i figues a l'estiu. A més a més, és un arbre que podia brotar dels parats colgats durant l'hivern —època en què no s'usaven— vora mar: *La Figuera* i *la Figuereta* són noms que recorren totes les costes de llengua catalana».

53 Ribes (2022, 110) aporta nombrosos *cavalls* a les Pitiüses on indiquen puntes sotaiguades, penyals que cauen verticalment o que s'usen com a sinònim de *punta*.

una caseta de lleure sobre la punta es començà a conèixer com a *punta del Metge*.

També són font de denominacions concretes les roques que han caigut a l'aigua, que la mar cisella en el penya-segat o que sobreixen del fons marí com la *Mola*, el *cantal Roig* (o *de la Rosa*), les *pedres del Morret Negret*, el *Rompedor*, el *banc de Ribes*, el *cantal Pla dels Blavets*, les *Carnisseries*, els *Ponts*, el *Regueró*, el *Llosar*, la *Trotxa*, el *Cossi*, el *cantal Pla del Cantalar*, la *pedra de la Dona*, el *sec de la Cova de la Dona*, el *cantal de la Doblada*, la *Llavadora*, el *banc de la Mosca*, la *penya del Gat* (o *del Gosset*), la *Punxosa* i la *pedra Plana*. Com veiem, un gran nombre de topònims són descriptius com *cantal Roig*, *morret Negret*, *cantal Pla*, *Llosar*, com també el talassònim *sec*.

Altres indrets de la zona venen definits per apel·latius esdevinguts topònims que, en diversos casos, especialment en els repetits, se singularitzen amb un complement que n'indica la situació a partir d'un referent principal. És el cas del *cantal Pla dels Blavets* i del *Cantalar*. En altres casos s'ha creat una metàfora identificant una massa pètria amb un objecte de la vida quotidiana, com és el cas de *mola*, *carnisseria*,⁵⁴ *pont*, *regueró*, *coffi* i *llavadora*,⁵⁵ i, en el vessant de terra, *gronsa*. Altres denominacions es complementen amb sintagmes preposicionals. Cal destacar d'aquest subgrup els que fan referència a animals: *doblada* 'peix *Oblada melanura*', *mosca* i *gat* (o *gosset*). En el cas de *doblada*, el *cantal* designa un punt de pesca on la captura habitual era aquest peix. En el cas de *mosca*, els entrevistats el justificaven per la presència abundant de mosques que acudien atretes per les carnades usades d'esquer en la pesca amb canya. I, en el cas de *gat*, el terme fa referència a la forma de la penya.⁵⁶ En aquest repertori tenim dos pedres que tenien importància per a l'accés marítim al penya-segat, el *Rompedor* i el *Portet (de Tamarit)*.⁵⁷ El *Rompedor* és una roca que "romp" l'onatge i que, junt a la roca del *Portet*, permet desembarcar d'un bot amb relativa facilitat. Així mateix, dins de

54 Per comparació amb els pilons on es talla la carn.

55 Cal advertir ací que *llavadora* fa referència a les taules de llavar, no a l'electrodomèstic. Són unes pedres planes i llargues com les taules en què es llavava la roba en les séquies o les fonts.

56 En el cas d'un informant alteà també la denominava com *del gosset*, però és un forma minoritària.

57 El complement *tamarit* no és una forma que nosaltres hàgem sentit viva. Apareix en diversos documents com Roman i Epalza (1983, 75), *Portet del Tamari* [sic].

les formacions lítiques cal destacar també els *estufadors*, roques amb forats pels quals els colps de mar llancen l'aigua a pressió en els dies de temporal i que han servit com a punts de referència singulars.

Dins la mar trobem els apel·latius *illeta* i *illot* per a les masses pètries separades de terra per pocs metres i que tenen certa entitat, com la *illeta Mitjana*, els *illots de la Caleta* (o *Bergantins*) i la *illeta de la Pila*. La denominació *Mitjana* considerem que es deu al fet que, en l'espai marítim de la serra Gelada i l'illa de Benidorm, l'illa gran és *l'illa de Benidorm*, i les illes petites són la *illeta de la Pila* i els *illots de la Caleta*. Per tant, seria una gradació lingüística que han fet els usuaris de l'espai marítim: *illa*, *illeta* i *illot*. Pel que fa a la Pila, es tracta d'una pica de pedra que arreplega l'aigua en una cova excavada en el Cantalar, de la qual la *illeta* està a pocs metres. En els cas dels *illots* o *bergantins*, la denominació de *bergantins* pensem que es deu a la seua forma —que recorda la figura del bergantí, embarcació de dos pals com també són dos els illots aquí concernits. Aquests illots tenen una base que s'estén a flor d'aigua i que és coneguda com a *banc de la Caleta* o *escull de la Caleta*.

Figura 24. Illots de la Caleta (o Bergantins) i la *illeta Mitjana* al fons.
(Foto: Jaume Fuster)

Figura 25. Caleta del Jaedor o del Corb o Cantalar, i la *illeta de la Pila*.
(Foto: Jaume Fuster)

Finalment cal esmentar alguns punts singulars que han sigut individualitzats pels parlants atesa la seua rellevant funció referencial o pràctica, especialment els que servien de punt de pesca amb canya com *les Cabretes*, *l'Estacador de les Cabres* i *l'Esclavó*; i els que servien de punt de pesca amb canya com *la Trotxa*, *el Garroferet* i *la Troneta*. En els dos primers casos es tracta de referències vegetals: *trotxa*, 'mata d'espert', i *garrofer*, '*Ceratonía siliqua*'. Aquest darrer, en realitat, una mata d'arbre que té unes condicions de subsistència ben difícils. Així mateix, tenim que l'efecte d'algunes petites mates vegetals disperses sobre la terra del penya-segat ha creat també el topònim *l'Estacador de les cabres*, per la semblança visual a un camp trepitjat per cabres. Per una altra banda la forma de certes pedres ha servit de comparació en la creació de noms com *les Cabretes* o *la Troneta*. Finalment, la utilització d'eines i instruments per a facilitar l'accés i les activitats de pesca i navegació ha deixat noms com *l'Escala* o *l'Esclavó*, 'anella d'una cadena per a amarrar-hi una barca o un art'.

Figura 26. Serra Gelada. (Foto: Jaume Fuster)

CONCLUSIONS

La geomorfologia juga un paper essencial en les denominacions de la serra Gelada i de les penyes de l'Albir. En bona mesura els topònims que hi trobem són sintagmes nominals amb un nucli que fa referència a un element oronímic o morfològic com *puig*, *mntanya*, *penya*, *serra*, *tossal*, *pla*, *planissa*, *barranc*, *racó*, *morro*, *cova*, *foia*, *punta*, *cap* i altres similars.

En la majoria dels casos són denominacions transparents perquè s'han format sobre el repertori de la llengua catalana, i amb una funció pràctica que s'ha mantingut al llarg dels segles. Com hem explicat, ateses

les circumstàncies bèl·liques de la comarca, es creà una xarxa defensiva que vetà la presència de la població musulmana vora la costa i aquest fet impedí la transmissió del repertori onomàstic que la població musulmana autòctona feia servir. Tan sols s'ha mantingut la denominació *Albir* com a nom de la muntanya.

A banda d'aquest conjunt lèxic, trobem un repertori onomàstic que podem enquadrar en camps semàntics que ens parlen de les persones i de les activitats que s'hi realitzaven. Unes activitats marcades per la vida tradicional dedicada a l'agricultura, la pesca, la ramaderia, la guerra i, també, la mineria.

L'onomàstica personal és molt rellevant en l'entorn estudiat. El nom del propietari o propietària batejà una gran quantitat de paratges com *Borret*, *Pallarés*, *Marielo*, *Retor*, *Paltra* o *Bessons*, que són alguns exemples de la presència humana personificada.

Pel que fa a l'activitat agrícola i ramadera, veiem que ha quedat diluïda per les denominacions dels propietaris. Tan sols podem fer referència a *figuera*, *garrofer*, *espart* i *guixa* 'planta *Lathyrus sativus*', cultius que eren habituals en la serra junt amb l'ametler, l'olivera i altres espècies de cereals —com constatava Cavanilles (1795) i ratifica, així mateix, la memòria dels nostres informants. En el cas de l'espart tenim la denominació *fonteta de l'Espart*, un degotís en el badall d'una roca en el qual es clavava una branqueta perquè conduís l'aigua als recipients dels usuaris. En *guixa* tenim un referent que denominà una partida al pla de la Serra junt a la rambla de l'Albir —on es conreava aquest llegum. Pel que fa a la ramaderia sols l'apel·latiu *assagador* i els noms d'algun corral en són la representació, com és el cas de *l'assagador de la Barrinada*, *l'assagador de Sòria*, *el corral de la Cova Gelada* o *el corral de Berdí* —més enllà del metafòric *cabretes*.

Altres activitats industrials també han deixat marca denominativa —com és el cas de l'espart que s'amerava vora mar. Aquesta tasca ha donat el nom *amerador* a un racó i a un barranc, a l'Alfàs; i a un paratge al peu de la serra Gelada en la platja de Llevant a Benidorm. Així mateix l'extracció d'ocre ha deixat —a una banda i a l'altra de la muntanya— la denominació *mina d'ocre*. Aquesta activitat afegí les denominacions *platgeta de les Mines*, *cala de les Mines*, *barreta de les Mines* i *embarcador de les Mines*, vora el far de l'Albir, on abans teníem *cala de les Coves* i *cala del Pou de la Vella* —o sigui, un exemple d'un procés de substitució habitual en toponímia. Un

impacte visual major ha deixat l'extracció de pedra tant per a la construcció del moll d'Altea, *pedrera de l'Albir* i *pla de la Pedrera*, com per a l'expansió urbanística de Benidorm, *pedrera d'Orosco* o *del Racó de la Pataca*.

Pel vessant marítim, les activitats halièutiques han sigut importantíssimes des d'època romana (IV-VI DC) ateses les restes trobades a la vil·la romana immediata.⁵⁸ Ja en la *Carta de Poblament de Benidorm* (1325) s'esmentava la pesqueria d'Albalat a l'Albir i, posteriorment, Jaume Roig en feia menció a l'obra *Espill* (circa 1460) en parlar de les pescadores: «Les peixcadores, / grans robadores [...] peix de fer esc / venen per fresc [...] Altea, Albir, / cert vos sé dir / per Calp lo venen» (Carré 2006, 314). Aquesta pesqueria desaparegué cap al final del segle XV a causa dels atacs dels pirates –tal com passà amb Benidorm, encara que Benidorm tornà a renàixer i l'Albir no ho ha fet sòlidament fins a l'arribada de l'onada turística als anys vuitanta. No obstant això, trobem un important repertori lingüístic relacionat amb la captura de peix com *almadrava*, *bol*, *bol de batuda*, *bolig*, *llissera* i *pesquera a foc*.⁵⁹ També hi ha nombrosos indrets que han rebut denominació perquè eren punts de pesca amb canya o perquè tenien una presència reiterada d'espècies mariners. L'obra de Martínez (1912-1947) reflecteix vivament la gran presència de persones que hi anaven a la recerca de captures.

Així mateix, la intensa activitat bèl·lica i de contraban a la muntanya provocà que les denominacions militars hagen donat nom a elements visibles i principals de la serra com *torre*, *bombarda*, *guarda*, *segur*, *quarter*, *atall*, *presidi* i altres similars. Una activitat que també ha deixat un important llegat arqueològic.

Finalment, cal esmentar la zoonímia que té dos vessants: zoonímia real i zoonímia metafòrica. La muntanya de l'Albir és d'una gran riquesa faunística tant terrestre com marina. De fet, el Cantalar és un dels últims llocs on es capturà un exemplar de llop marí '*Monachus monachus*' en la península Ibèrica. Les referències a animals reals que trobem són *ase*, *bou*, *corba*, *doblada*, *ermità*, *esparralló*, *francillot*, *mosca* i *salpa*. Altrament, tenim referències metafòriques per la comparació que s'ha fet entre la forma

⁵⁸ Informació del Museu de la Vil·la Romana de l'Albir.

⁵⁹ En el cas de *pesquera a foc* potser estem referint-nos al punt més meridional de pràctica de pesqueres amb canyissos penjats de parets tan usual a la comarca veïna de la Marina Alta.

Figura 27. Cova del Bou. (Foto: Jaume Fuster)

de certes pedres i éssers vius com *bou*, *cabra*, *cavall*, *elefant*, *gat* i *gos*. Cal incloure ací el neotopònim *balena*, de *boca de la Balena*, que ha entrat en concurrència amb el tradicional *cova del Bou*.

Cal assenyalar també la presència, cada vegada més notòria, de nova toponímia que incideix en el repertori onomàstic disponible. Un fenomen especialment remarcable és l'expansió de les zones urbanes cap a la serra. Aquest fenomen provoca que s'hi òbriguen carrers i urbanitzacions amb denominacions que no tenen relació amb el context natural i tradicional. Un altre aspecte digne de ressenyar són les denominacions relacionades amb pràctiques esportives modernes com el senderisme, el submarinisme i l'espeleologia, que s'afegeixen (o desplacen) a les existents prèviament. En alguns casos entren en conflicte, com és el cas de la denominació *cova del Bou* / *boca de la Balena*; i, en altres, signifiquen un enriquiment, com és el cas dels noms de les coves submarines: *Cova submarina de l'Elefant* i *cova submarina del Nano Cortés*.

Comptat i debatut, ens trobem amb un repertori onomàstic d'alt valor lingüístic i cultural que és fruit de la presència humana des de fa segles, i inclús mil·lennis. Un corpus nominal que majoritàriament es troba en perill d'oblit per la desaparició de les activitats tradicionals i els canvis culturals. No obstant això, pensem que una bona política de gestió lingüística i cultural, com també una bona difusió d'aquest corpus, poden fer que aquest llegat pervisca en la l'ús dels parlants durant moltes més generacions.

Bibliografia

- Alemaný, R., Cabanes, M-L., Couto, A., Hinojosa, J. 1987. *Carta de Poblament*. Alacant: Universitat d'Alacant / Ajuntament de Benidorm.
- Almiñana, P. 2001. *Els topònims de Benidorm (1321-1955)*. Benidorm: Ajuntament de Benidorm.
- Barceló, C. 2021 Toponímia de la vall de Guadalest morisca (1552): 161-171, *A Vicenç Rosselló, geògraf als seus 90 anys*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Carré, A. 2006 [curadora]. *Espill*. Barcelona: Quaderns Crema.
- Cavanilles, A. J. 1995 [1797]. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reino de Valencia*. València: Albatros, 2 vol.
- Colomina, J. 1991. *El valencià de la Marina Baixa*. València: Generalitat Valenciana.
- DDAA, 2003. *Medi-Terra-Nia, homenatge a la bellesa de la Serra Gelada coneguda també com les Penyes de l'Albir. Catálogo de la exposició con fotografías de Jaume Fuster*. València: Generalitat Valenciana / Ayuntamiento de Benidorm / Caja de Ahorros de Mediterráneo.
- DIEC2 = *Diccionari de la llengua catalana de l'Institut d'Estudis Catalans*. <https://dlc.iec.cat/> [Pàgina consultada el 21 de febrer de 2023].
- DNV = *Diccionari Normatiu Valencià*. <https://www.avl.gva.es/lexicval/> [Pàgina consultada el 14 de febrer de 2023].
- Fernández-López de Pablo J, Badal E, Ferrer García C, Martínez-Ortí A, Sanchis Serra A. 2014 *Land Snails as a Diet Diversification Proxy during the Early Upper Palaeolithic in Europe*. *PLoS ONE* 9(8): e104898. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0104898>. [pàgina consultada el 15 de desembre de 2022].
- Ferrer, M. T. (1990). *Organització i defensa d'un territori fronterer. La governació d'Oriola en el segle XIV*. Barcelona: CSIC / Institució Milà i Fontanals.
- Fuster, J., Llorca, F. X., Rosselló, V. M., Frías, C., Piera, C. 2018. *Parc natural de la Serra Gelada. Les llums de l'abisme*. València: Universitat de València / Jardí Botànic.
- Fuster, J., Aracil, F., Llorca, F. X. 2022. *Plànol toponímic de la serra Gelada i les penyes de l'Albir*. València: Càtedra de Geomàtica / Generalitat

Valenciana / Ajuntament de l'Alfàs del Pi / Ajuntament de Benidorm / Parc Natural de la serra Gelada.

- Hinojosa, J. 2004. *La piratería y el corso en el litoral alicantino a finales de la Edad Media*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura "Juan Gil-Albert".
- Llorca, F. X. 1991. Talassonímia dels mariners de Benidorm. Dins *Actes del Catorzè Col·loqui de la Societat d'Onomàstica Valenciana*, II: 453-456. Alacant: Generalitat Valenciana.
- Llorca, F.X. 2010. De l'Albir a l'Arabí. Hipòtesi sobre una interferència balear. *Butlletí de la Societat d'Onomàstica*, 117-118: 243-249.
- Llorca, F.X. 2022. Toponímia marinera i talassonímia de les comarques de la Marina valenciana. *Talassonímia i didàctica de l'onomàstica. Actes de la XIV Jornada d'Onomàstica de l'AVL / 48é Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, 69-79. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Martí, J. 1991. *Les Ordinacions de la costa marítima del regne de València (1673)*. València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Martines Peres, J. 1991. *Els llocs de vora mar a l'Albir*, A Sol Post - Estudis de Llengua i Literatura, Universitas 2, Alcoi: Marfil.
- Martínez, F. 1912. *Coses de la meua terra. Folklore valencià*, I. València: Reedició facsímil de Revista Altea i Ediciones Aitana, 1987.
- 1920. *Coses de la meua terra. Folklore valencià*, II. València: Reedició facsímil de Revista Altea i Ediciones Aitana, 1987.
- 1947. *Coses de la meua terra. Folklore valencià*, III. València: Reedició facsímil de Revista Altea i Ediciones Aitana, 1987.
- Ribes, E. 2022. Talassonímia catalana. *Talassonímia i didàctica de l'onomàstica. Actes de la XIV Jornada d'Onomàstica de l'AVL / 48é Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, 107-118. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- Rosselló, V. M., i Fumanal M. P. 1996. Introducció. Les eolianites de les penyes de l'Albir. *Cuadernos de Geografía*, I: 19-199. València: Universitat de València / Facultat de Geografia i Història.
- Salvà. A. (2003): *Papers del fort de Bèrnia, col·leccionats per Adolf Salvà i Ballester, any 1931*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura / Ajuntament de Callosa d'en Sarrià.